

PARİS KOMÜNÜ'NDEKİ DEMOKRASİNİN ANALİZİ

Birkan BUDAK*

Özet

Bu çalışmada Paris Komünü'ndeki demokrasinin işleyişine, geçirdiği süreçlere ve nasıl anlaşıldığına odaklanılarak; Komün'ün -demokrasi ekseriyetinde- bir analizinin yapılması amaçlanmaktadır. Bu bağlamda ilk olarak demokrasinin önemli bir örneğini teşkil eden Paris Komünü'ne neden olan gelişmelere ve Komün direnişinin bastırılması hakkında açıklamalara yer verilmiştir. Daha sonra ise Paris Komünü'ndeki demokrasinin işleyişinin ve iyileştirilen toplumsal koşulların günümüzde dahi erişilememiş oluşu, çıkarımlarda bulunularak analiz edilmiştir. Komün'deki demokrasinin, günümüz temsili demokrasilerinden farklı oluşuna; komünde eğitimin parasız olarak halka arz edilmesi, işçilerle memurların maaşlarının eşitlenmesi, komün meclisine meslek, yöre, mahalle gibi farklı yapıdaki grupların etkin katılımının ve kamuoyu oluşturabilmesinin sağlanması gibi uygulamalar örnek olarak verilebilir.

Paris Komünü deneyiminin siyasal tarih ve sosyalist hareket için değeri, tarihteki ilk işçi hükümeti olmasından ve Marx'ın komüncüler için "cenneti fethetmek" gayesinde olduklarını yazmasından da anlaşılabilir. Ayrıca günümüzde Federeler (Komün) Duvarı olarak bilinen yerin önünde, komüncülerden birisinin kurşuna dizilmeden önce "71 gün özgür yaşadım, artık ölüm umurumda değil" demesi ise özgürlüğün ulaştığı mertebenin idrakı için emsal teşkil etmektedir. Bu bağlamda Paris Komünü'nü ve demokrasisini analiz etmek önemli gözükmektedir.

Anahtar Kelimeler: Paris Komünü, İlk İşçi Hükümeti, Demokrasi

ANALYSIS OF DEMOCRACY IN PARIS COMMUNE

Abstract

This study aims to analyze Paris Commune within the context of democratic holdings and values through focusing on how the democracy worked out within the Commune, the phases that the democracy had been through and the way that the democracy was perceived. Within this context, the proceedings that had given birth to the Commune and how it was suppressed/eradicated is explained. Moreover, within the following chapters, the functioning of democracy within the Commune and improvements in social conditions that have not been met even by contemporary standards are examined through factual findings. These findings that differentiates the practices of the time from modern democracies can be exemplified in actions such as offering free public education, equalizing the salaries of workers' and civil servants and encouraging effective participation of differing backgrounds, provinces, professions and districts.

---

* Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Yüksek Lisans Öğrencisi. e-mail: birkanbudak1@gmail.com

The worth of the Paris Commune for political history and socialist movement can clearly be understood of its emergence as the first labor government and of Marx' own remarks regarding the Communers that depicts their purpose as "conquering the heavens". Moreover, in front of the Wall that is known as "The Communards Wall", a communards final statement before he was swiftly executed which is "I have lived in liberty for 71 days so I don't care about death anymore" makes an example to understand the extend to that the liberty has attained. In this sense, analyzing the Paris Commune and its democracy carries significant importance.

Keywords: The Paris Commune, The First Labor Government, Democracy

Giriş

Paris Komünü, tarihteki ilk işçi hükümeti olarak bilinmektedir. 18 Mart 1871'de ortaya çıkmasından 2 ayı aşkın süre sonrasında bertaraf edilen Komün'de iyileştirilen toplumsal koşullar ve uygulanan doğrudan demokrasi sayesinde; Paris Komünü sosyalist metinlerin yanı sıra siyasal tarih için de oldukça ehemmiyetli bir yere sahip olmuştur. Paris Komünü'ne neden olan gelişmelere bakıldığında, tarihsel koşullardan doğduğu belirtilebilir: Louis Bonaparte'ın 1870 yılındaki Fransa-Prusya Savaşı'nda yenilip teslim olmasıyla devam eden olaylar sonrasında kurulmuş olan Ulusal Savunma Hareketi'nin de başarısızlığının ardından Paris kuşatılır. Hükümetin, düşman tarafından kuşatılmış Paris şehrindeki belediye ve Kurucu Meclis seçimlerini ertelemesi ise bardağı taşıran son damladır. Hükümetin bu tavrı, kendi kuyusunu kazmasına ve Versay'a kaçmasına neden olmuştur. Komün'ün Almanların ve Versay'a kaçmış hükümetin kuşatması altında geçirdiği 2 ayı aşkın zaman çatışmalarla geçmiştir. Fakat Komün ömrünün son haftasına(kanlı hafta olarak kayıtlara geçmiştir) girdiğinde yoğun saldırılara maruz kalarak önemli liderlerini yitirmiş ve toplu infazlara uğramıştır. 27 Mayıs 1871'de ise Komün'den resmi rakamlara göre 20 bin kişinin ölümüyle, Marksist düşünceye göre tarihteki ilk işçi hükümeti olan Paris Komünü büyük bir cebirle bastırılmıştır.

Demokrasinin etimolojik kökeni incelendiğinde, Yunanca "demos" halk, halk kitlesi ve "kratos" yönetim, iktidar sözcüklerinden türediği görülmektedir. Demokrasinin kabaca tanımı; vatandaşların veya üyelerin tabi olduğu devletin ya da örgütün politikalarını ve işleyişini belirlemede eşit haklara sahip olmasıdır. Bu çalışmada ise Paris Komünü'ndeki demokrasinin nasıl uygulandığına ve nasıl anlaşıldığına odaklanmanın yanı sıra Komün'de demokrasinin işlevsel hale gelmesinin ve sosyalist bir anlayışla cereyan etmesinin de vasıtasıyla iyileştirilen toplumsal koşullar ele alınmaktadır. Böylelikle demokrasinin Paris Komünü'ndeki ve günümüzdeki kavranışının ve işleyişinin arasında

bir karşılaştırma yapılmaktadır. Zira farklı tarihsel dönemlerde demokrasi farklı biçimlerde uygulanmış ve dolayısıyla demokrasiden beklentiler ve anlaşılan farklılaşmıştır. Örneğin demokrasinin ilk kıvılcımlarının ortaya çıktığı Antik Yunan'da sahibine biat etmek zorunda olan ve karın tokluğuna çalışan köleler, günümüzün makinelerinin yaptığı işlevi yerine getirerek Yunan vatandaşına boş zaman sağlıyor ve maddi ihtiyaçlarını karşılıyordu. Köleler sayesinde boş zamana sahip olabilen Yunanlılar, vakitlerini site yönetimine ayırmış ve bu sitelerde -yine köleler sayesinde- az sayıdaki vatandaş arasında doğrudan demokrasi uygulanmıştır. Ayrıca bu dönemde özgür olan yalnızca kamu hizmetlerine ve yönetimine katılan vatandaşdır. Köleler ve "metoikos" adı verilen yabancılar bu özgürlükten nasiplenememişlerdir. Halk meclislerine ise sadece 20 yaşına gelebilmiş erkek vatandaşlar katılabiliyordu. Antik Yunan'daki demokrasinin, Paris Komünü deneyimindeki demokrasiden -Komün'de Antik Yunan'dakinin aksine kadınların siyasal sürecin her alanında etkin bir aktör olması, özgürlük ve eşitliğin yalnızca siyasi gücün paylaşımı çerçevesinde gerçekleşmemesi gibi nedenlerle- farklı olduğu görülmektedir.

Paris Komünü'ndeki demokrasinin günümüz demokrasilerinden de hayli farklı olduğu gözlemlenmektedir. Bu çalışmanın, Paris Komünü'nün demokrasi bağlamında ele alındığı literatürdeki diğer çalışmalardan farkı burada ortaya çıkmaktadır: Çalışmada Paris Komünü'ndeki demokrasinin günümüzle karşılaştırılması yapılarak çıkarımlarda bulunmaktadır.

1. Paris Komünü'nün Ortaya Çıkışı ve Bertaraf Edilmesi

Olayları, olguları, politikaları, durumları, kitapları analiz edebilmek ve anlamlandırabilmek için dönemlerinin tarihsel, toplumsal ve düşünsel koşullarıyla değerlendirmek gerekmektedir. Bununla birlikte insanların da eylemlerini, buldukları toplumsal koşullardan bağımsız düşünmenin pozitivist yanılığa davetiye çıkarması muhtemeldir. Bu bağlamda Paris Komünü'ndeki demokrasinin ve iyileştirilen toplumsal koşulların analizini yapabilmek ve Komüncülerin eylemlerini anlamlandırabilmek için, öncelikle Paris Komünü'nün ortaya çıkışındaki ve bertaraf edilmesindeki etkenlere ve yaşanan olaylara yer verilmektedir.

1.1. Paris Komünü'nün Öncesinde Yaşanan Olaylar

Dönemin demografik verilerine göz atıldığında; Fransa'nın nüfusu 1866'da 37 milyonda ve bu nüfusun 4,7 milyonunu ise işçiler oluşturmaktaydı. Paris nüfusununsa, 442 binini işçiler meydana getiriyordu ve toplam nüfus 1 milyon 850 bin kişiydi (Piorro, 1977: 13). İşçilerin bu denli fazla oluşu, Fransa'da sanayinin gelişmesinin bir sonucu ve işçi örgütlenmesinin ise bir nedeniydi. Ayrıca 28 Eylül 1864'te dünya işçilerinin dayanışması ve mücadelesi amacıyla kurulan Uluslararası Emekçiler Birliği'nin -diğer adıyla Birinci Enternasyonal- Fransa seksiyonu 1865'te örgütlenmişti. Marx, Bolte'a mektubunda Enternasyonal için "sosyalist ya da yarı sosyalist mezheplerin yerine işçi sınıfının gerçek bir mücadele örgütünü geçirmek için kuruldu" (Nimtz, 2012: 245) diye yazarak Enternasyonal'in doğuş nedenini ifade etmişti. Bununla birlikte hem Fransız proletaryasının hem de Enternasyonal'in farklı fraksiyonlardan meydana geldiğini belirtmek gerekir.

Fransa'da bu dönemde iktidarda bulunan Bonaparte Hükümeti Prusya'ya savaş açmadan birkaç ay öncesinde Fransa'daki Enternasyonal üyelerine karşı kitlesel tutuklamalar düzenlemesine karşın hem Prusya'daki hem de Fransa'daki Enternasyonal üyeleri savaşın öncesinde ve sonrasında hükümetlerinin savaş yönelimlerine karşı yayınlar yapıp gösteriler düzenlediler (Nimtz, 2012: 301). Savaşın iki ülkenin emekçilerinin savaş karşıtı tutumları, savaşın ulusal olmadığını ortaya koymuştu. Buna rağmen Louis Bonaparte, milliyetçilikten beslenen bir demagog olarak yurtdışına askeri müdahalelerle rejimini sürdürmeye çabalıyordu. Fakat Bonaparte'ın 19 Temmuz 1870'te Prusya'ya savaş ilan etmesiyle başlayan Fransa-Prusya Savaşı'nda Sedan kenti yakınlarında meydana gelen muharebe, Prusya'nın savaşı kazanmasıyla sonuçlandı. Sedan Muharebesi sonrasında Bonaparte'ın Almanlara esir düşmesiyle, Fransa'da monarşi kaldırıldı ve cumhuriyet ilan edildi. Böylece başlayan Üçüncü Cumhuriyet Dönemi ile kurulan Ulusal Savunma Hükümeti, Prusya'nın savaş tazminatı olarak öne sürdüğü istekleri reddedince Almanlar Paris'i kuşattı. Kuşatma sebebiyle dış dünya ile bağı yiten Paris halkı, erzak sıkıntısı yaşadı. Kentin emekçi kesimi açlık ve sefaletle mücadele etmek zorunda kalırken, burjuvazi ise karaborsacılığın artmasıyla yüksek fiyatlar karşılığında da olsa ihtiyaçlarını karşıladı. Öte yandan kuşatma altındaki Paris'in savunulması için Ulusal Savunma Hükümeti tarafından oluşturulan Ulusal Muhafızlar silahlandırılmış Paris halkıydı ve ekseriyeti işçi ve zanaatkarlardı.

Paris halkı tarafından başkent ve ilçelerinde kurulan komiteler, Ulusal Muhafızlar Merkez Komitesi olarak birleştiler. Ulusal Savunma Hükümeti'nin Prusya ile ateşkes imzalaması,

dernek ve kulüpleri kapatmak gibi baskıcı tutumları Merkez Komite ile hükümet arasında anlaşmazlıklara yol açtı. Ateşkesine karşı Paris halkının emekçi kesiminin tepkisi, ödedikleri ağır bedellerin nafililiğinden kaynaklanıyordu. Daha sonra seçilen Ulusal Meclis'in aldığı kararlar, Paris halkının Versay Meclisine ve hükümete karşı tepkisini daha da arttırdı. Ulusal Muhafızlar'ın önce cüzi miktardaki yevmiyelerini iptal eden hükümet, daha sonra toplarına zorla el koymak üzere harekete geçti. Fakat Paris'in savunması için yapılmış bu toplar, Ulusal Muhafızlar'ın paralarıyla edinilmişti. Daha sonra hükümetin gönderdiği birliklerin halka ateş açmayı reddetmesi ve ordunun bir kısmının da Ulusal Muhafızlar ile birlikte ayaklanmaya katılmasıyla hükümet Versay'a kaçtı. Böylece Ulusal Muhafızlar Merkez Komitesi Paris'teki yönetim erki oldu ve 18 Mart 1871'de Paris Komünü kuruldu (Cangızbay, 2003'ten aktaran; Şakacı, 2009: 246).

Marx (1977: 70) Uluslararası Emekçiler Birliği Genel Konseyinin Fransız-Alman Savaşı Üzerine İkinci Çağırısı'nda Fransız proletaryasına devrimci sakınım için uyarıda bulunmuştu:

"Yeni hükümeti her yıkma girişimi, düşman hemen hemen Paris kapılarına dayandığı bir sırada, umutsuz bir çılgınlık olacaktır. Fransız işçileri yurttaşlık görevlerini yerine getirmelidirler ... Kendi öz sınıf örgütlerini kurmaya yöntemli bir biçimde girişmek için, cumhuriyetçi özgürlükten serinkanlılıkla ve korkusuzca yararlanmalıdırlar. Fransa'nın canlanması ve ortaklaşa görevimiz olan emeğin kurtuluşu için, bu onları yeni bir güç ile, büyük bir güç ile donatacaktır. Cumhuriyetin geleceği onların yılmazlık ve bilgeliğine bağlıdır."

Marx gibi Engels de Fransız proletaryasının ihtiyatlı olmasından yanaydı. Paris Komünü'nden 3 yıl sonra Adolf Sorge'ye yazdığı mektubunda Engels (1977: 377) Komün için; "her ne kadar Enternasyonal onu oluşturmak için parmağını bile kıvılcıklandırmadıysa da ... (Paris Komünü) Enternasyonal'in çocuğuydu." diye yazarak Enternasyonal ile Paris Komünü arasındaki fikirsel ilişkiyi vurgulamanın yanı sıra Enternasyonal'in proletaryanın uluslararası örgütlenmesinde olduğu gibi Paris Komünü'nün doğuşunda da önemli bir faktör olduğunu belirtmişti. 1 milyonu aşkın üyeye sahip olan Enternasyonal'in farklı ülkelerdeki seksiyonları, Komün kurulduktan sonra da Komüncülere yardımda bulunmak üzere harekete geçti. Marx ve Engels de her ne kadar erken bir devrim teşebbüsüne karşı uyarılarda bulunmuş olsalar da vakit kaybetmeden Paris Komünü'nü savunmaya başladılar. Savaşın ve ayaklanmanın Enternasyonal'in Fransız ve Alman seksiyonları arasında ayrışmalar yarattığı şeklinde karalamalar yapan

Times gibi burjuva gazetelerine cevap verme görevini derhal üstlendiler (Nimtz, 2012: 304). Enternasyonal üyelerine böylesi ithamlarda bulunulmasına rağmen Fransız ve Alman emekçileri, -daha önce de belirtildiği üzere- savaşın öncesinde ve sonrasında savaş karşıtı tutumlarını gösteriler ve yayınlar yaparak ortaya koymuşlardı.

Paris Komünü'nün görüldüğü üzere önceden tasarlanmaksızın tarihsel koşulların etkisiyle ortaya çıktığı görülmektedir. Bunun yanı sıra Paris'in emekçilerinin maruz kaldığı yaşam koşullarının güçlüğü, Fransa-Prusya Savaşı'nda ödedikleri ağır bedeller, hem Bonaparte hem de Thiers Hükümeti'nin baskıcı politikalarının yanı sıra Enternasyonal'in aktifliği ve dönemin düşünsel durumu Paris Komünü'ne giden süreçte etkiliydi. Marx'ın Paris Komünü'nden yıllar öncesinde yazdığı Feuerbach üzerine tezlerin üçüncüsü (Marx, 1976: 12), artık komüncülerin eylemlerini açıklayan bir öngörüydü: "Ortamın (koşulların) dönüşmesiyle insan etkinliğinin veya insanın kendini dönüştürmesinin çakışması, ancak devrimci praksis olarak kavranabilir ve akla uygun bir biçimde anlaşılabilir."

1.2. Paris Komünü Direnişinin Bastırılması

Paris Komünü'nde derin demokratik temeller ve önemli toplumsal koşullar sağlanmış olsa da 18 Mart'ta kurulan Komün, 2 Nisan'dan itibaren saldırılara maruz kaldı. Oysa kuşatmadan dolayı yaşam koşulları zaten kötü olan; açlık ve sefaletle mücadele eden Komüncüler savaştan yana değildi. Savaş karşıtı tutumlarını, Thiers Hükümeti ve birlikleri Versay'a kaçtığında, hükümetin ordu birliklerinden sayıca çok daha fazla olmalarına rağmen saldırıya geçmeyerek ve Ulusal Muhafız kılığında casus olarak Paris'e girmiş askerleri öldürmeyerek de göstermişlerdi. Fakat daha sonra Thiers Hükümeti, kendi halkıyla uzlaşmaya yanaşmadı ve saldırıya geçti. Thiers Hükümeti'nin ordu birliklerinin asker sivil ayrımı yapmaksızın saldırıya geçtiği Paris Komüncüleri ise saldırılara direnerek karşılık veriyordu.

Paris'i tekrar ele geçirmek için Prusya ordularının esir tuttuğu 120.000 Fransız askerinin serbest bırakılmasının yollarını arayan Thiers Hükümeti'nin temsilcileri Bismarck'la görüştü. Buna karşılık Bismarck ise Paris'in dışındaki yöre ve kentlerin Paris Komünü'yle dayanışmasının bastırılmasının Prusya ordu birliklerine bırakılması koşulunu öne sürerek mevzubahis bölgeleri kendi kontrolünde tutmayı amaçlıyordu. Fakat kaçtığı Paris'e saldırmanın şevki içindeki Thiers Hükümeti için bu kabul edilebilir

bir koşuldu (Kızıltepe, 1996: 9). Böylece 72 gün yaşayan Paris Komünü ağacının yaprakları Komüncüler için sonbahar, Thiers Hükümeti'nin yanı sıra bu hükümetin düşmanı olduğu halde işbirliği yaptığı Prusya'ydı: Bismarck, Paris Komünü'nü bastırması için Fransız savaşı esirlerini serbest bıraktı ve ayrıca kuşatmaya askeri destekte bulundu. Daha önce de belirtildiği gibi, Fransa-Prusya Savaşı ulusal bir savaş değildi: Thiers ve Bismarck arasında hazırlanan barış anlaşması, 10 Mayıs'ta Frankfurt'ta imzalandı ve böylece kendi halkına saldırabilmek için düşmanı ile işbirliği yapan Thiers Hükümeti Paris Komünü'nü bastırmaya tamamen odaklanmış oldu. Bismarck'ın(aktaran; Barlas, 2004) söylediği bilinen şu söz, tam da bu noktada anılası ve düşündürücüdür: "Siyasi pazarlıklar ve sosis imalatı kitlelerin önünde yapılmazlar çünkü ikisi de mide bulandırır."

Aleyhlerine olan gelişmelere günbegün bir yenisi eklenirken Paris Komünü'nde mali sorunlar da yaşayan Komüncüler, Fransız Bankası'nı ele geçirselerdi Thiers Hükümeti'ni büyük bir mali zorluk bekliyor olacaktı. Çünkü direniş sırasında Fransız Bankası'ndan Thiers Hükümeti'ne mali kaynak aktarılıyordu. Komüncülerin bu tutumu hakkında Marx (1977: 48) şu çıkarımı yapar: "Kavranması en güç olan şey, kuşkusuz Fransız Bankası'nın kapıları önünde durduran o kutsal saygıdır. Bu, ayrıca ağır bir siyasal yanlışlık da oldu. Komünün elindeki banka, on bin rehineden daha değerliydi. Bu, Komün ile barış yapması için, Versay hükümeti üzerinde baskı yapan tüm Fransız burjuvazisi demektir."

Gerçekten de Paris Komünü'nde Fransız Bankası'na el konulmasının, işçi sınıfının lehine bir değişimi yalnızca Paris'te değil uluslararası olarak da gerçekleştirebilmesi kuvvetle muhtemeldi. Fakat olayların böyle gelişmemesi, Komüncülerin amaçları ile eylemleri arasında bir tutarsızlık olduğunu göstermektedir. Bertolt Brecht'in Üç Kuruşluk Opera'sında geçen bir soru (etiyatro.net, 2012), komüncülerin mevzubahis durumuyla ilişkilendirilebilir: "Bir banka kurmanın yanında, bir banka soymak nedir ki?"

Böylesi zor koşullar altında direnişe devam eden Paris Komünü, "Kanlı Hafta" olarak anılan son haftasında (21-28 Mayıs 1871) yoğun saldırılara karşı barikatlarını kaybetmeye başladı. Komün'ün Dombrowski, Delescluze, Vermorel ve Varlin gibi önemli önderlerinin öldürülmesi ve esir alınan Komüncülerin de kitlesel olarak kurşuna dizilmesi ile dünyanın ilk işçi hükümeti büyük bir cebirle bastırılmış oldu.

Resmi rakamlara göre 20.000 komüncü direniş sırasında öldürüldü. Fakat bu sayının en az iki katı olduğu da öne sürülmektedir. Bununla birlikte Paris Komünü'nü destekleyenler

idama, sürgüne ya da ağır çalışma koşullarına mahkum edildi. Paris Komünü'nün yenilgisini Engels, (1977: 354) "Bir yandan eski Fransız imparatorluğunun paralı askerleri ve öte yandan Prusyalılar arasında kalan Komün, eşi görülmemiş ve hiç unutulmayacak bir insan kırımını içinde çabuk bastırıldı." diye yazarak insanlık dışı muameleyi vurgulamıştı.

Ekim Devrimi'nin Paris Komünü'nün açtığı yoldan ilerlediğini de vurgulamış olan Lenin(1977: 407) ise, Komün'ün bastırılmasını şöyle değerlendirmişti:

"Dünkü müttefikleri tarafından yüzüstü bırakılmış ve her türlü destekten yoksun kalmış bulunan Komün, kaçınılmaz bir yenilgiye uğrayacaktı. Fransa'nın tüm burjuvazisi, bütün büyük toprak sahipleri, tüm borsa, bütün fabrikacılar, büyük-küçük bütün hırsızlar, tüm sömürücüler ona karşı birleştiler. Paris'e boyun eğdirmek için 100.000 Fransız tutsağını özgür bırakan Bismarck tarafından desteklenen bu koalisyon, bilgisiz köylüler ile taşra küçük-burjuvazisini Paris proletaryasının karşısına çıkarmayı ve (öbür yarısı Alman ordusu tarafından kuşatılmış bulunan) Paris'in yarısını demir bir çember içine kapamayı başardı. Fransa'nın bazı büyük kentlerinde (Marsilya, Lyon, Saint-Etienne, Dijon vb.) , işçiler aynı biçimde iktidarı ele geçirmeye, Komün ilan etmeye ve Paris'in yardımına koşmaya giriştiler, ama bu girişimler hızla başarısızlığa uğradı. Ve proleter bayrağını ilk kaldıran Paris, sadece kendi güçlerine indirgenmiş ve kesin bir yenilgiye adanmış olarak kaldı."

Komün'ün bastırılmasından bir sene sonra Marx ve Engels'in Komünist Manifesto'nun 1872 Almanca Baskısına Önsöz'de (2012: 8) tekrarladıkları çıkarımları bir nevi ders niteliğindedir: " ... Paris Komünü, 'İşçi Sınıfının hazır devlet aygıtını öylece ele geçirip onu kendi amaçları için işletemeyeceğini' bizlere göstermiş bulunuyor."

2. Paris Komünü'ndeki Toplumsal Değişim ve Demokrasi

Paris Belediye binasına yerleşip vakit kaybetmeden reformlara başlayan Ulusal Muhafızlar Merkez Komitesi ilk haftadan siyasal af çıkarmış, basına özgürlük tanımıştır. Neyle suçlandıklarını bilmeden ve adil bir yargılama yapılmadan uzun süreler tutuklu kalmış olan insanlar böylece serbest bırakılmış oldu. Buna karşılık Thiers Hükümeti ise devlet hapishanelerinden hırsızlık suçuyla hüküm giymiş insanları, ordu birliklerine katılması şartıyla serbest bıraktı. Merkez Komite aynı hafta içerisinde sıkıyönetimi ve savaş konseylerini kaldırarak mustarip oldukları savaş ve tahakküme karşı tutumlarını bir

kez daha göstermişlerdir. Böylece Paris Komünü'nde ordu kaldırılarak yerine hizmet süresi kısa ve gönüllü olan halk milisleri geçmiş oldu. Marx (1977: 99) Merkez Komite'nin yaptığı bu önemli değişimleri gerekçesiyle birlikte "Fransa'da İç Savaş" adlı eserinde şöyle açıklamıştır:

"Paris, sadece, kuşatma sonucu ordudan kurtulmuş ve onun yerine çoğunluğu işçiler tarafından oluşturulan bir Ulusal Muhafızı geçirmiş bulunduğu için direnebiliyordu. Şimdi sürekli bir kurum durumuna dönüştürülmesi söz konusu olan şey, işte bu durumdu. Bu yüzden, Komünün ilk buyruktusu (kararnamesi) sürekli ordunun kaldırılması ve silahlanmış halk ile değiştirilmesi oldu."

Yönetimi ele geçiren fakat hükümetin yerine hükümet olma gayesinden azade Merkez Komite ilk haftadan yaptığı bu reformların yanı sıra derhal seçime gitme niyetindeydi. Paris Komünü'nün kurulmasından bir gün sonra Merkez Komite'nin 19 Mart'taki bildirisinde "Sıkıyönetim kalkmıştır. Paris halkı Komün seçimlerini yapmaya çağırılmıştır." şeklindeki ibarede de bu niyet açıkça ortaya konmuştur. Düzen Partisi'nin gösterisi sebebiyle 22 Mart'ta yapılması öngörülen seçimler, 26 Mart'a ertelenerek yapıldı ve yönetim böylece Merkez Komite'den Komün Meclisi'ne devredilmiş oldu. Merkez Komite'nin seçimlerden önce amaçlarını açıkladığı bildirisi hem Paris Komünü'nün tarihteki ilk işçi hükümeti olduğunun hem de doğrudan demokrasi prensiplerinde temellendiğinin yazınsal bir kanıtını oluşturabilmesi dolayısıyla önemlidir(Alkan, 1996'dan aktaran; Şakacı, 2009: 246):

"Fransa'yı şimdiye kadar yönetenler ülkemizi ve bizleri yıkıma ve onursuzluğa sürüklediler. Otorite, can ve iş güvenliğini sağlamaktan yoksundur. Ülke genel bir çöküntü içinde. Emeği yeni baştan örgütleyerek, özgürlük, eşitlik ve dayanışmaya dayanan yeni temeller üstünde yeni bir düzen kurmalıyız. Komün Devrimi, bu ilkeleri koyarak gelecekte çıkar çatışmaları doğurabilecek nedenleri önceden ortadan kaldırıyor. Biz, emekçilerin boyunduruktan kurtulmasını istedik. Bunun tek garantisi de bucağın temsil kurullarıdır. Her yurttaş, hakkını en iyi ancak bu sistemde savunur. Her yurttaş, temsilcilerin eylemlerini en etkili bir biçimde ancak bu sistemde denetler. Toplumsal reformlar, sırasıyla ancak bu şekilde gerçekleşebilir. Her bucağın özerk oluşu, toplumsal isteklerin saldırgan bir karaktere bürünmesini önler ve cumhuriyet ilkelerini en yüce anlamıyla dile getirir. Emekçiler! İstediklerimiz nedir? Kredinin, ticaretin, derneklerin emekçiye emeğinin tam karşılığını verecek biçimde örgütlenmesini istemektedir. Herkes için, parasız, laik ve tam eğitim istedik. Toplantı ve dernek kurma hakkını, yurttaşın ve

basının özgürlüğünün istedik. Polisin, güvenlik güçlerinin, silahlı kuvvetlerin, sağlık hizmetlerinin belediyeçilik açısından düzenlenmesini istedik. Paris halkı uyandı, dadısının yönettiği bir çocuk olmak istemiyor artık. Kendi kendimizin efendisi olmak hakkımızdır. 26 Mart Pazar günü yapılacak seçimde Paris halkının, oylarını Komün için kullanması onur borcudur."

Komün Meclisi, Proudhoncu, Jakoben, Marksist ve Enternasyonal üyeleri gibi farklı düşünceden ve küçük-burjuva, işçi, memur, tüccar, aydın, hekim gibi farklı meslekteki ve toplumsal gruptaki insanlardan oluşmuştu. Bu bağlamda Paris Komünü'nde geniş bir temsilin sağlandığı ve -20 Mart'taki bildirgede proletaryanın zaferi sağladığını açıklamasına rağmen- proletaryanın tek başına iktidarın sahibi olmadığı söylenebilir. Yine de eğretiliklere rağmen siyasal ve toplumsal yapısının sosyalist ve demokratik karakteristiği göz önünde bulundurulduğunda Komün; özsel olarak bir işçi sınıfı hükümeti olmasının yanı sıra emeğin ekonomik kurtuluşunun gerçekleşebileceği siyasal biçimdir (Marx,1977:103-104). Bununla birlikte burjuvazinin çıkarları doğrultusunda emekçi üzerinde tahakküm kuran bir devlet aygıtı olmaması dolayısıyla da Paris Komünü, tarihteki ilk proleter devrim ve ilk sosyalist hükümet olarak anılmaktadır.

Paris Komünü'nün sosyalist yazında olduğu gibi siyasi tarihte de anılması ve feyz alınması bir yere sahip olmasında, ilk işçi hükümeti olma özelliğinin yanı sıra Komün'deki iyileştirilen toplumsal koşullar ve uygulanan doğrudan demokrasi de önemli pay sahibidir. Demokrasi adına günümüzde dahi erişilememiş bir dönüşüm olarak Komün'deki genel oy hakkına sahip olan halka, yasama ve yürütme erklerine sahip olan Komün Meclisi'ne seçtiği bir kişiyi ve seçime tabi olan adalet görevlilerini geri çağırabilmesi yetkisi verilmiştir. Öte yandan seçilen hükümet üyelerinin maaşları, işçilerin aldıkları maaşlarla eşitlenmiştir. Komün Meclisi -yukarıda da belirtildiği üzere- her ne kadar farklı düşünce ve toplumsal gruplardan oluşmuş olsa da bununla yetinilmeyerek; farklı yapı ve düşüncedeki kulüplerin, örgütlerin, sendikaların, gazetelerin de kamuoyu oluşturabilmesi, önerilerde bulunabilmesi sağlanmıştır. Ayrıca Komün Meclisi tarafından yayınlanan bültenlerle; meclis içinde ve dışında alınan kararlardan, yapılan tartışmalardan ve cereyan eden olaylar/gelişmelerden halk haberdar edilmiştir. Böylece halk, Komün Meclisi'ndeki etkin pozisyonu dolayısıyla yasama erkinin adeta bir ortağı haline gelmiştir. Bu önemli gelişmelerle "kendi kendisinin efendisi" olan halkın kadınları da önemli rollere sahip olmaktan geri kalmamıştı: Siyasi tartışmalar yapıp Komün Meclisi'ne öneri ve delegasyon gönderen kadınlar, nüfusun en

etkin ögelerindendiler. Bununla birlikte kadınların çalışma hakkının tanınması için her ilçede atölyeler açılması tasarısının uygulamaları yapılmıştı (Piorro, 1977: 21).

Paris Komünü düzenli ordunun kaldırılması, istisnası olmaksızın bütün memurların seçilebilir ve geri alınabilir olmasıyla, yalnızca daha tam bir demokrasi kurarak parçalanmış devlet makinesini değiştirmişe benziyordu ve aslında kurumların başka kurumlar ile değiştirilmesi olarak bir "niceliğin niteliğe dönüşmesi" durumuydu. Böylece, yöntemli biçimde gerçekleşen demokrasi, burjuva demokrasisi olmaktan çıkarak proleter demokrasi durumuna gelmişti (Lenin, 1977: 434).

Paris Komünü'nün 72 günlük ömründeki demokratik ve toplumcu dönüşümler bunlardan ibaret değildi. Komün'de, günümüz de dahil olmak üzere her zaman sembolik yanının ötesinde bir ehemmiyeti ya da kerameti olmayan siyasi ve mesleki yeminler kaldırılmıştı. Ayrıca Komün yabancıları korumaya yönelik önlemler almış, Ulusal Muhafızların eşlerinin ve çocuklarının meşru ya da gayrimeşru olması ayrımı yapılmaması için belediyelere talimat vermişti. Toplumun bir başka mağdur kesimi olan köle durumuna getirilmiş fahişeler için de harekete geçen "Komün, üzerinde fuhşun çiçek açtığı alan ile onu çiçeklendiren adamları da silip süpürdü" (Marx, 1977:184). Laiklik ilkesi için de önemli bir adım atılan Komün'de kilisenin mal varlığı halkın ortak malı haline getirildi ve dine dair devlet nezdinde yapılan harcamalar kaldırıldı. Komün'deki eğitim öğretimin de dini ögelerden izole bir biçimde verilmesi için harekete geçildi. Eğitimdeki önemli dönüşümlerden bir diğeryse; kullanılan tüm çalışma araç gereçlerini de içerecek şekilde ücretsiz olmasıydı.

Çalışma hayatının ve ekonomik durumun iyileştirilmesine dair dönüşümler olarak fırın işçilerinin gece çalıştırılmasının yasaklanması, kira ve ticari ödemelerde erteleme yapılması ya da kovuşturma yapılmaması gibi kolaylıklar sağlanması, görevlerinden fazlaca gelir elde edebilen memurların maaşlarının işçilerinki ile eşitlenmesi emekçinin yaşam koşullarındaki olumlu değişimlerdi. Bunlara ek olarak yargıyla da ilişkili olan bir yasaklama ile burjuvazinin proletarya üzerindeki tahakkümünün adli cebri kaldırılmış oldu: İşverenlerin çalıştırdıkları işçilerin maaşlarını kesme gibi cezalar verebilme yetkisine sahip oldukları yasa kaldırıldı. Bununla da yetinilmeyerek Paris Komünü'nün kurulmasından sonraki ceza ya da kesintiler işçilere geri verilecek ve eğer burjuvazi bu dönüşüme karşı gelirse cezalandırılacaktı.

Paris Komünü'ne yapılan saldırılar dolayısıyla kaçan burjuvaziye ait fabrika ve atölyeler, kooperatif şeklinde işçilerin tekeline bırakıldı. Komün'deki böylesi özel mülkiyete dair kararlar bir program çerçevesinde alınmamıştı ve tam anlamıyla sosyalist temellere dayanmamıştı. Komün'ün mülkiyete dair uygulama ve kararlarının sosyalist ilkelerle uyuşmadığına dair en önemli gerekçe, Fransız Ulusal Bankası'nın varlığına hatta bankadaki burjuvazinin kadrolarına dahi dokunulmamasıydı. Bu tutarsızlığın Komüncüleri, ne denli ehemmiyetli ve kritik bir kozdan mahrum bıraktığı daha önce de vurgulanmıştı.

Kuşatma altında geçirdiği kısa ömrüne rağmen Paris Komünü'ndeki derin demokratik atılımların ve iyileştirilen toplumsal koşulların Komün'den yaklaşık 150 yıl sonraya tekabül eden günümüzün modern devletlerinde dahi gerçekleşmediği görülmektedir. Günümüzde halklar, demagog siyasetçilerin söylemlerine sıkça maruz kalabilmekte ve bunun en afili dönemleri ortalama 5 yılda bir olan seçim dönemlerinde yaşanmaktadır: Halk seçim dönemlerinde içli dışlı olabildikleri siyasetçileri, seçim döneminden sonra ekseriyetle medya vasıtasıyla görebilmektedir. Bu şekilde yöneten ve yönetilen arasındaki uçurumda halkın görüş, öneri ya da şikayetleri siyasetçilerin seçim mezesi olmaktadır. Paris Komünü'nde ise halk, seçilen bir kişiyi ve seçime tabi olan adalet görevlilerini geri çağırabilme hakkına sahipti. Bu bağlamda demokrasinin eşliğinde yönetilen ya da yönetildiği sanılan ülkelerdeki demokrasinin, halkın sorunlarına derman olduğunu ya da en azından layıkıyla kulak kabarttığını gönül rahatlığıyla söylemek derin bir kuşkunun eşğine getirecektir. Bu ifadeleri gerekçelendirmek için yakın tarihimizden bir örnek verilebilir: "Gelişmiş" bir devlet olduğunu dünyaya intibak ettirme gayretindeki ABD'nin 2003'te Irak'ı işgal etmesi -hem de kendi ülkelerindeki demokrasi ve özgürlüğü götürme bahanesiyle- ABD'deki vatandaşların çoğunluğundan böylesi bir karar alınmamasına rağmen gerçekleşmişti.

Dünyada milletvekili maaşlarının işçi ve memur maaşlarından misliyle fazla olduğu aşikar vaziyettedir. Paris Komünü'nde ise seçilen Komün Meclisi üyelerinin maaşları, işçilerin aldıkları maaşlarla eşitlenmişti. Komün'deki yöneten yönetilen arasındaki mali eşitliğe de günümüzde erişilemediği görülmektedir. Ayrıca Paris Komünü'nde kilisenin ulusal mülk ilan edilmesi ve dini bütçenin kaldırılması da hem laiklik ilkesi hem de demokrasi adına önemli bir atılımdı. Öte yandan modern devletlerde eğitim ücretsiz olarak halka arz edilebilmekteyse de içerik olarak eğitimde kullanılan materyallerin temini, katkı payları, öğrenim harçları gibi hususlarda eğitim aksine ücretli bir hal

almaktadır. Paris Komünü'nde seküler olarak işlev gören eğitimde öğrencilerden herhangi bir maddi talepte bulunulması yasaklanmıştır.

Günümüzde dünya genelinde parlamentolarda kadınların temsil edilme oranının %22 olduğu (Euronews, 2015) ve kadınların eşit istihdam ve çalışma koşullarına sahip olmadığı (İlo, 2016) göz önünde bulundurulduğunda; Paris Komünü'nde kadınların Komün Meclisi'ne öneri ve delegasyon gönderebilmesi, çalışabilmesi için her ilçede atölyelerin açılması gibi siyasal katılımındaki ve toplum hayatındaki aktif rolüne, günümüzdeki kadınların hala daha erişemediği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte önemli demokratik uygulamaların olduğu; halkın referandum ve halk girişimi taleplerinde bulunabildiği İsviçre'de bile kadınların oy hakkına, Paris Komünü'nden 100 yıl sonra; 1971'de sahip olduğunu belirtmek gerekir. Öte yandan İsviçre'nin Appenzell kantonunda ise kadınlar oy hakkını 1990'da elde edebilmiştir.

Yukarıdaki açıklamalardan da anlaşılacağı üzere Paris Komünü'ndeki demokrasinin nicelikte olduğu kadar nitelik olarak da önemli temelleri olması dolayısıyla da yönetimde önemli bir aktör haline gelen Parisliler ile günümüzün modern devletlerinin demokrasisiyle yönetilen halkları arasında önemli farklılıklar olduğu görülmektedir. Komün'de demokrasi yalnızca seçim sonuçlarıyla ilişkilendirilmeksizin yönetimin tüm süreçlerinde etkili olabilmekteyken, günümüzde halklar için demokrasi ekseriyetle oy verme ve sonucundan medet umma/ummak durumunda kalma ritüelinden ibaret gözükmektedir.

İnsan yapmakta olduğu şeyle kendini ortaya koyan, kendi doğasını kuran, onu dönüştüren ve değiştiren bir yapıdaysa; kapitalist sistemin hüküm sürdüğü bir toplumda bu anlayışın aksine fazlasıyla durumlar bulunmaktadır (Senemoğlu, 2017:292). Bu bağlamda burjuvazi ve devletin tahakkümüne başkaldıran ve direnen Paris Komünü, insan onuruna yaraşan ve yaşanması bir toplum için kısacık ömrünü bu dönüşümlere adanmıştır. Bunda Komüncülerin sınıf bilincine sahip olmasının da büyük etkisi söz konusudur.

Günümüzde haklarını talep ederken kapitalist sistemin antagonizmalarının farkındalığına sahip olarak sosyalist bir devrimden yana saf tutmuş bir emekçi ile makus talihini sosyal devlet aracılığı ile iyileştirebileceğini düşünen bir emekçi arasındaki fark şu metafordan yola çıkılarak da kavranabilir: Bir insan, bir anda yaşaması için elverişli coğrafyasından koparılıp da kutuplara götürülse ve o soğukta ne öldüren ne öldüren giysileri üzerindeyken, onu oraya götürüp bırakanlara isyan mı ederdi yoksa daha az üşüyebileceği

bir mont mu talep ederdi? Aniden başına gelen bu zorbalığa gıkının çıkmayacağı öne sürülemez kuşkusuz. Çünkü o insan, yaşamının güzel bir iklimde geçebileceğinin bilincine varmışken, üşümesine engel olmayacağını bildiği halde kalın giysiler talep etmez. İşte; sınıf bilincine varmış bir sosyalistin tutumları bu çerçevede olgunlaşır. Ama eğer ne olduran ne öldüren giysileriyle o insan, biraz daha az üşümesini sağlayacak bir mont için bu zorbalığa mahal verenlerden haklarını talep etmeye kalkarsa, sosyal devletten medet uman bir emekçinin durumunu andırır. Paris Komünü'nde de halk, ne düşmanla işbirliği yaparak kendi halkına saldıran Thiers Hükümeti'nden ne de yaşanılabilir olmayan koşulları onlara reva gören burjuvaziden asla layıkıyla elde edemeyeceği haklarını talep etmek yerine, kendi kendilerini yönetmek ve insan onuruna yaraşır şekilde yaşamak için tarihteki ilk sosyalist hükümeti doğrudan demokrasi temellerinde kurmuştu.

Sonuç

Demokrasinin günümüzde ehemmiyetli bir yere sahip oluşu, iktidarların kendilerini meşrulaştırmak için çoğunluğun iradesine sarılışları, politikacıların demokrat görünüp bu izlenimden taviz vermeyişleri, halkların (özellikle görece daha az refaha sahip) ekonomik, sosyal, siyasal ve özgürlüğe dair sorunlarını çözmekte seçim sandıklarından medet ummaları, bu şartlarda işleyen demokrasiyi vazgeçilmez ve mükemmel kılmaz. Çünkü kapitalist sistemin ortaya çıkardığı koşullarda böylesi bir temsili demokrasinin, sermaye sınıfının bir aracı olarak işlevsiz halde olmasından dolayı sorun çözücü marifeti varsa da işlevsiz haldedir. Ayrıca 20. Yüzyılla dünyaya tesiri artan demokrasinin ne bu yüzyılda ne de öncesinde, emekçi sınıfa derman olma iddiası olsa da niteliği buna el vermemektedir. Demokrasinin bu eğreti yanını ve bu eğretiliğe halkın layıkıyla ses etmeyişi/edemeyişini, liberal temsili demokrasiler ve demagoglar örtbas ediyor ve bastırıyor. Aristoteles de bu durumu yüzlerce yıl öncesinde yaşayıp bambaşka bir demokrasi deneyiminde tadararak, demagogları demokrasiyi içten yiyen bir böceğe benzetmiştir. Ayrıca Aristoteles'in komedilerinde yozlaşan demokrasi alay konusu olmuştur. Bunun yanında günümüzde dahi adı Atina şehriyle birlikte anılan bir filozofun ölümü, Atina'daki demokrasinin elinden olmuştur. Bu filozof bilindiği üzere; Sokrates'ti. Atina'daki gençleri yozlaştırmak suçlamasıyla yargılanan Sokrates, -30 oy yer değiştirse kurtulabilecekken- nihayetinde suçlu bulunmuştu. Ölümünden bile ders çıkarılabilecek Sokrates, -hem de 70 yaşındayken- baldıran otu zehriyle infaz edilmişti. Sokrates'in öğrencisi olan Platon ise hocasının ölümünden sonra çoğunluğun kararlarının her zaman doğru sonuçlar vermediğine inanmaktaydı.

72 günlük ömründe Paris Komünü'nün uyguladığı politikalar ve aldığı tedbirler, hayli ilerici demokratik adımlardır. Komün; demokrasi, eşitlik, özgürlük anlayışı ve bunu uygulayışıyla bir örnek de teşkil etmiş; yüksek demokratik değerlere ulaşmanın bir ütopya olmadığını da kanıtlamıştır. Ayrıca Komün, toplumun aktif bir role sahip olduğu demokrasinin işçi sınıfı hareketiyle doğrudan ilişkili olduğunu da ortaya çıkarmıştır. Öte yandan Paris Komünü'nün kısacık ömründeki demokratikleşme gayesiyle olup bitenler, günümüz devletlerinin erişmemiş olduğu demokratik atılımlardı da. Paris Komünü'ndeki demokrasinin, Komün halkını tatmin edecek raddede olduğu da aşikâr bir vaziyetteydi. Çalışmanın "Paris Komünü'ndeki Toplumsal Değişim Ve Demokrasi" başlığı altında bu aşikârlığın gerekçeleri ve saptamaları açıklanmıştı. O zaman sorun, bizzat demokrasinin nafililiğinden değil de demokrasinin işlediği süreçten ve demokrasiden ne beklendiğinden ne anlaşıldığından kaynaklı olsa gerek.

Bu çalışmada böylece; demokrasi adına önemli kazanımlar elde edilen tarihteki ilk işçi hükümeti Paris Komünü, ekseriyetle demokrasi çerçevesinde analiz edildi. Ayrıca buradan elde edilen bulgular, günümüz demokrasileriyle ilişkilendirilerek çıkarımlar yapıldı. Paris Komünü hakkında son olarak şu söylenebilir:

Nasıl ki afili ve büyük bir icat karşısında insanlığın neler yapabileceğinin hayretine düşülebiliyorsa, tarihsel koşullardan doğup tarihsel bir öneme ve derin demokratik temellere sahip olan; günümüz için feyz alınası siyasal, kültürel, sosyal ve ekonomik miras bırakan Paris Komünü'ndeki insanların da -hem de insanlara rağmen- nelere kadir olduğunun hayretine ve galeyanına kapılmak yadsınamaz.

Kaynakça

- Asi, K. (2005). "Göğün Fethi: Paris Komünü", Barikat Dergisi, 27. <http://www.barikatlar.de/barikat/28/komun.htm> (Erişim Tarihi: 22/11/2018).
- Barlas, M. (2004). "Temiz Toplum, AB hedefi kadar önceliklidir" <http://arsiv.sabah.com.tr/2004/01/17/yaz09-10-103.html> (Erişim Tarihi: 19.04.2019).
- Brecht, B. (2012). "Üç Kuruluşluk Opera", <http://www.etiyatro.net/index.php/tr/kaynak-oyunlar/kaynak-oyunlar-u/uc-kurusluk-opera> (Erişim Tarihi: 19.04.2019).

Euronews, (2015). ‘‘Dünya'da en çok hangi ülke parlamentosunda kadın milletvekili var’’, <https://tr.euronews.com/2015/03/22/ulke-ulke-kadin-parlamenter-sayisi> (Erişim Tarihi: 27/11/2018).

Kızıltepe, M. (1996). Paris Komünü Önümüze Işık Saçıyor. İşçinin Sesi Gazetesi. 440, 6-14.

Marx,K. & Engels,F. (2012). Komünist Manifesto. İstanbul: Sayfa Yayınları.

Marx,K. & Engels,F. (1976). Seçme Yapıtlar. 1. Cilt. Ankara: Sol Yayınları.

Marx,K. & Engels,F. (1977). Seçme Yapıtlar. 2. Cilt. Ankara: Sol Yayınları.

Marx,K. & Engels,F. & Lenin, V. (1977). Paris Komünü Üzerine. Ankara: Sol Yayınları.

Nimtz, H. (2012). Demokrasi Savaşçıları Olarak Marx Ve Engels. İstanbul: Yordam Kitap.

Piorro, G. (1977). Paris Komünü Üzerine. Ankara: Sol Yayınları.

Senemoğlu, O. (2017). Marx'ı Yeniden Düşünmek. Ankara: Hece Yayınları.

Şakacı, B. (2009). Unutulan Bir Sosyalist Deneyim: Paris Komünü. Toplum ve Hekim Dergisi, Cilt(24), 245-250.

Uluslararası Çalışma Örgütü, (2016). ‘‘Yeni ILO Raporuna Göre Küresel İşgücü Piyasasındaki Büyük Cinsiyet Açığı Sürüyor’’ https://www.ilo.org/ankara/news/WCMS_458132/lang--tr/index.htm (Erişim Tarihi: 27/11/2018).